

УДК 821.161.2-94-6.09(092)"18":141.72

**«ВЕЛЬМИ ЦІКАВИМИ БУЛИ МОЇ ВІДНОСИНИ
ДО ДРАГОМАНОВА» (НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА
ТА МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: ВЕКТОРИ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ)**

А. І. Швець

*Інститут Івана Франка НАН України;
79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 18; тел. +380 (322) 61-13-90*

У статті на основі мемуарів та епістолярного матеріалу розглянуто життєтворчі взаємини Михайла Драгоманова та Наталії Кобринської. Осмислено характер Драгоманового впливу на кристалізацію національної свідомості Кобринської та формування її світоглядного європеїзму. Звернено увагу на певні ідеологічні розходження між ними в жіночому питанні, концепції радикалів та видавничій репрезентації жіночого руху. Для самої Кобринської це знайомство мало вирішальний вплив як з погляду її поколінневої інтеграції, так і з погляду авторитетної підтримки Драгоманова її феміністичної діяльності.

***Ключові слова:** епістолярій, інтелектуальний діалог, жіночий рух, радикали, європеїзм.*

Постать Драгоманова як чільного українського мислителя й вченого європейського рівня відіграла важливу роль у процесах світоглядної кристалізації поглядів Наталії Кобринської на національне питання та європеїзм як цивілізаційний вектор націєтворення. Задовго до безпосереднього знайомства з Драгомановим Кобринська стала пильним реципієнтом його ідей та поглядів, які значною мірою трансформували її уявлення про виміри національної ідентичності, розуміння змісту народності, спонукаючи до глибокої розмисловості над цими категоріями: “Тут доперва стало мене застановляти, для чого Драгоманів, чоловік європейської ученості, посідаючий найбільше розповсюджений слов’янський язик, російський, пише по-руськи, а властиво українськи, – і стала пізнавати, що лиш на національних підставах може піднятися маса до загальної культури і цивілізації” [6, 16]. Значною мірою зацікавлення Драгомановим як ідейним наставником молодого галицького радикалізму, натхненним провідником і сподвижником поступовців-реформаторів відбувалося в Кобринській під час її активної інтеграції в поколінневому середовищі Франка в середині 1880-х років.

Її духовному зближенню з Драгомановим сприяло також його зацікавлення та інспірування розвитку **жіночого питання** як одного зі засадничих пунктів радикалів. По суті своєю увагою до питань гендерної рівноправності та паритетного статусу жінки в суспільстві, порушених ще в третьому листі до журналу «Друг» 1876 р., “дуже прихиль-

ний до еманципації жіноцтва” Драгоманов [20] ідейно спровокував інтерес до цієї теми в пізніших розвідках М. Павлика, І. Франка, В. Полянського й згодом самої Кобринської. За словами С. Чарнецького, “голос Драгоманова, а опісля наше галицьке письменство 70-их років не могло не мати значіння і впливу на утворення світогляду та для будучої діяльності Кобринської” [20]. До того ж рецепція питання про статус жінки в суспільстві як в Драгоманова, так і в Кобринської узасаднювалася на спільній лектурі, якою передусім була праця Джона Стюарта Мілла «Пригноблення жінок». В згаданому третьому листі до редакції «Друга» Драгоманов намагався донести молодим галичанам ідеї цього англійського мислителя у поглядах на становище жінки: «Вдумайтеська в смисл слова “эмансипированный” да прочитайте хоть Милля «Рабство женщин» да потом и пожимайте высокомерно плечами» [4, с. 222]. Цим і почав Драгоманов “еманципаційний рух серед нас Львовян” [11, с. 4], – згадував Павлик.

Щоправда, з пізніших листовних одкровень Кобринської Павликові (у листі від 24 січня 1896 р.), ословлених уже по смерті Драгоманова, відомо, що вона не завжди поділяла погляди свого ідеологічного ментора у засадничих пунктах жіночого питання: “Я Драгоманова дуже цінила, але щодо жіночої справи, він для мене ніколи не був авторитетом” [8, арк. 67]. Причину цих розходжень намагалась прояснити приятелька Кобринської Ольга Дучимінська, стверджуючи, що “Драгоманів дивився на жіноче питання як на справу зовсім вирішену. Він, висококультурна людина, для якого жіноче питання було природним фактом суспільного розвою, який знов лучиться з цілим рядом інших суспільних питань і змін, звик дивитися на жінку, як на людину, рівну собі. Спеціальне питання жіноче в него було безпредметове” [5, с. 25]. Втім окремі їхні позиції таки співпадали. Якщо, за словами Павлика, “основна думка самого Драгоманова про жіночу справу була така, що сю справу не треба зовсім відділювати від загальнолюдської культурної справи” [11, с. 4], то до такої ж ідеї схилялась й Кобринська: “Щоби питання жіноче уважати частиною загально людських інтересів, на то не треба такого великана думки як Драгоманов, в теперішних часах знає проте кожний образований чоловік, а що ж доперва такий Драгоманов?!” [8, арк. 44]. Одноставною з Драгомановим була Кобринська й у питанні єдиного, а не розрізненого з погляду гендерної репрезентації, літературного видання, бо Драгоманов “не признавав ніяких окремих жіночих видань, а знав лише людські видання, взагалі людські змагання, в яких і радив участувати жінчинам” [11, с. 4].

Заочні рекомендації. За кілька років до безпосереднього знайомства Кобринську “рекомендували Драгоманову листами 1885-1886 рр.” Павлик, Франко і Т. Окуневський [11, с. 6]. Зокрема останній в епістолярному реноме Кобринської детально схарактеризував її Драгоманову (в листі від 18 лютого 1886 р.) як “жінку [...] помеже Галичанками-

Русинками [...] найінтелегентнішу”, і як суспільну діячку, “провідна ідея якої” – “допустити жіноцтво у нас до університетської науки, а опісля до заняття тих посад, котрі до тепер виключно держат муштини, аби тим способом запезпечити економічну, а опісля суспільну незалежність жінки” [13, с. 25]. Ще раніше, 21 жовтня 1884 р., Франко звіщав Драгоманова, що в оновленій за його редакторства «Зорі» міститиме “дві готові повістки пані Кобринської”, з котрих одну планував надрукувати ще цього року [йшлося про «Задля кусника хліба». – *А.Ш.*], а другу («Пані Шумінська») – наступного [18, т. 48, с. 487]. Отже, фактично, перед знайомством з Кобринською Драгоманов був достатньо обізнаний з її особою як письменниці та громадської діячки, досить перспективної та популярної у тодішньому радикальному середовищі.

Знайомство і дві зустрічі. Від другої половини квітня й до початку серпня 1887 р. разом зі своєю племінницею Софією Окуневською Кобринська перебувала в Цюриху, супроводжуючи її на медичні студії до місцевого університету (про період перебування в Цюриху свідчать листи Кобринської до Франка від 25 квітня 1887 р. [2, ф. 3, № 1602, с. 50] та до О. Франко від 1 липня 1887 р. [2, ф. 3, № 1606, с. 195-198]). Про зустріч в рамках цієї подорожі з Драгомановим Кобринська згадувала в автобіографії: “Будучи у Цюриху, умисне їхала до Женеви, щоб лично пізнати Драгоманова [...]” [6, с. 24]. Відомо, що тоді письменниця особисто завезла Драгоманову своє оповідання «Задля кусника хліба» (надруковане 1884 р. в «Зорі». № 10-22) [10, с. 7], про яке той згодом поза очі висловився, ніби то в цьому творі впізнаваний «Франківський спосіб писання» і сприймається він “ніби не оповідане, а якась програма” (лист Кобринської до Франка від 12 квітня 1886 р. [2, ф. 3, № 1608, арк. 290]). Здогадно, що реакція Драгоманова на це оповідання була висловлена орієнтовно перед 18 січня 1886 р. в його відписі Т. Окуневському (цей лист не зберігся) [13, с. 24], який першим надіслав «Задля кусника хліба» Драгоманову, до того, як його привезла до Женеви сама Кобринська.

Перша зустріч з Драгомановим додавала письменниці натхнення до продовження громадської й літературної праці, впевненості у власних силах, бо він “ще вище підняв її у її власних очах” [10, с. 7].

Вдруге зустрітися з Драгомановим Кобринській довелося наприкінці липня 1891 р. у Відні, коли українська делегація разом з очолюваним Володимиром Шухевичем «Львівським Бояном» поверталася з промислової виставки в Чехії (детальніше про це див. [7]) і на зворотному шляху на три дні заїхала до Відня. Перебуванням української делегації у Відні, зокрема влаштуванням для галичан культурної програми, тоді опікувалося віденське товариство «Січ». У цей час у Відні також перебував Драгоманов, “задержуючись по дорозі з Софії до Парижа чи Швейцарії”, щоб проконсультуватися з віденськими лікарями. Спочатку Драгоманови оселилися у Французькому готелі (Hôtel de

France) на вул. Шотенрінг (Schottenring) в центральній частині міста, хоча надалі планували, знайти за межами Відня дешевшу квартиру, щоб “утекти від дорожнечі готельної” [14, с. 242]. Хворого Драгоманова тоді консультував відомий професор університетської клініки у Відні Герман Нотнагель, попередньо діагностувавши невиліковну недугу “аневризма дуги аорти” [14, с. 242, 284]. “Лікарі не знають, чи це припадок, чи це вже паралізія лівого голосника, під натиском з боку аорти. Діло в тім, що вже 3 дні я можу говорити тільки короткі фрази шопотом”, – скаржився на своє самопочуття Павликові [14, с. 242]. За таких життєвих обставин Кобринській довелось побачити Драгоманова у Відні. Разом з Юліаном Бачинським, також учасником чеської мандрівки, орієнтовно 24 липня ввечері вона відвідала його у «Французьким готелі при Schottenring-у», де він перебував разом з дружиною й двома молодшими дітьми – Світозаром і Ариадною. “Кобринська привіталась з Драгомановим і з його ріднею як з своїми добрими знакомими”, відтак познайомила з ними й Ю. Бачинського. Між ними зав’язалася “свобідна гутірка про чеську виставу в Празі, про українську прогулку, далі про нову, саме недавно що засновану галицьку радикальну партію (восени 1890 р.), про Франка, Павлика і т. д. Ширших розмов, серйозніших дискусій тоді не розводжено, вся розмова велась більше інформаційно. Сам Драгоманов багато не говорив – вже був тоді хворий [...]” [1, с. 255]. Бачинському він видався “наскрізь добрим чоловіком, ба – товаришем, мимо великої поваги, яка з цілої його, трохи похиленої постави, з лиця і з його слів пробивалася” [1, с. 255-256]. Наступного дня, 25 липня н. ст. о 20 год. у скляних залах віденського міського парку «Türkenschanz» відбувся “комерс” за участі віденських українців, представників тридцяти слов’янських товариств та українських учасників чеської мандрівки (Діло. – 1891. – Ч. 13/25 липня. – Ч. 156), на яку Бачинський запросив і Драгоманова, щоб той зміг побути “серед більшої громади галицьких Українців”, бо вперше йому доводилось знаходитись в такому чисельному товаристві галичан [1, с. 257]. Радо погодившись, Драгоманов прибув на “збірку” разом з родиною. Ресторанна “простора саля обставлена була в три довгі ряди столами, довкола котрих засіли Галичане, в числі, може, яких 200 людей, а при однім столі збоку сидів Драгоманов з родиною, з Наталією Кобринською і др. Ярославом Окуневським” [1, с. 257]. Під час вечірки Драгоманов “з видним інтересом приглядався громаді родимців-Галичан, прислухувався уважно промовам і тостам, [...] розпитувався ближче про деяких, на котрих ми звертали його увагу”, – згадував Ю. Бачинський. Але загальне враження, яке справила тоді на Драгоманова більшість галичан було дуже гнітюче. “Усі промови, які проголошено, були такі пусті і смішно-патетичні, патріотичні пориви бесідників, мало чи не всіх, такі безглузді – се були саме медові місяці баденівської “нової ери” – а одушевлення публіки тими промовами таке огидне, що Драгоманов почув

вкінці відразу до тої публіки” [1, с. 258]. “Огірчений і розжалений”, він залишив “комерс”, навіть не дочекавшись кінця. Вочевидь тоді Драгоманова вразила ще й індиферентність й нещирість галичан до його особи, бо ніхто з них не виявив бажання познайомитись з ним ближче, “всі оминали стіл, де він сидів, і лише з-під ока озирались на нього, як на прокаженого. І видно було, що всі його боялись і всім було якось ніяково, що він до них прийшов...” [1, с. 258].

Про свою зустріч наприкінці липня з Драгомановим Кобринська листовно повідомляла згодом Павлика (лист від 20 серпня 1891 р.): “Я бачилася у Відні з Драгомановим, він дуже слабкий, лікарі не дуже потішаюче відзивалися, розуміється, що він о тім не знає. Був би то страшний для нас удар” [8, арк. 27]. З розкішного Французького готелю 5 серпня Драгоманов переїхав у невеличкий і менш комфортабельний готель у сосновому лісі (Hôtelz. d. DreiLöwen), що знаходився у Сальмансдорфі поблизу Відня (лист до Павлика від 5 серпня 1891 р.) [14, с. 248] і пробув тут аж до початку жовтня. Принаймні 8 жовтня 1891 р. адресував Павликові свого листа уже зі Софії.

Драгоманов поміж Кобринською, Павликом та радикалами.

До початку епістолярного спілкування Кобринської з Драгомановим, її ім’я часто зринали в обопільному листуванні з ним Павлика: спочатку у 1888-89 рр., коли після відмови норавливої галичанки на його шлюбну пропозицію той душевно зв’язався Драгоманову та його дружині у своїх нещасливих любовних контроверзах. А згодом – 1893 р., коли Павлик щоразу доносив своєму життєвому наставнику відомості про нетактовні випадки Кобринської проти галицьких радикалів, намагаючись виставити її з не найкращого боку та саботувати її видання «Наша доля» серії «Жіноча бібліотека» (Стрий, 1893; Львів, 1895, 1896). Тому зчаста роль Драгоманова щодо Кобринської в його листуванні з Павликом зводилася до своєрідного морально-етичного арбітра, що кожного разу намагався, якщо не вгамувати, то бодай умалити Павликове перманентне упередження до Кобринської, об’єктивно розцінюючи його як вислід колишніх їхніх інтимних неузгіднень та жартома означивши характер цих протистоянь аналогією до художньої версії взаємин Наїни та Финна у Пушкінській поемі «Руслан і Людмила» (лист до Павлика від 3/15 січня 1894 р. [16, с. 14-15] (детальніше про це див.[21]). Причому в делікатнішій формі Драгоманов намагався в цьому переконати й Кобринську (в листі від 8/20 липня 1893 р.), вказуючи на безсенсовність й шкоду порожніх суперечок з Павликом для радикальної справи та партійного консенсусу: “полемізувати з П[авли]ком ні до чого не доведе, окрім до смутку серед всіх людей, приязних і до Вас, і до справи поступу в Галичині” [16, с. 17]. Як згадував пізніше сам Павлик, за його з Кобринською полеміку Драгоманов “сердився справедливо і на мене, і д. Кобринську, яко за щось дуже дрібне і пусте” [11, с. 11].

Щоправда, у контроверзі «Кобринська, вільна любов і радикали» [3] Драгоманов вельми обурився таким несподіваним випадком Кобринської проти “своїх” у відомій її автобіографічній епістолі до О. Огоновського. Як про це з часом згадував М. Павлик, “пустивши про радикалів таку невірну поговорку”, Кобринська “вразила” “сим і Драгоманова особисто, яко найвизначнішого радикала” [11, с. 9-10]. Фактично, цей резонансний конфлікт, епістолярно донесений йому Павликом, став чи не головним аргументом для солідаризування Драгоманова з рештою галицьких радикалів у справі ігнорування видавничого проекту Кобринської «Наша доля». Свою позицію він ословив Павликові (у листі від 3/14 травня 1893 р.): “Обернулась до мене Кобринська. Проти статті до спроектованої нею Дрібн[ої] Жіночої Бібліотеки. Позаяк вона спімнула і про незгоди свої з радикалами, то я своє написав про безтактність вплутувати Огон[овського] і К^о в судді незгод між поступовцями, коли б ті незгоди навіть і були. На біду мою, №4 «Зорі» я не получив. Написав вжливо, як треба до дами, та суть сказав. А статтю, може, дам. От тільки що я не признаю науки і літератури жіночої і чоловічої, – а тільки загальну [проти такого поділу літератури була й сама Кобринська. – А. Ш.]. А коли, по Вашому, не треба давати Коб[ринській] – то можу і не дати” [15, с. 213]. Драгоманов згадав тут про свій лист до Кобринської від 2/14 травня 1893 р., що був відписом на першу її епістолу від 5 травня 1893 р., якою було розпочато їхнє, хоч і нетривке, але дуже проблемно насичене й цікаве листування.

За версією К. Трильовського, Кобринська **“увійшла в листування з Драгомановим”** через Василя Полянського [17, с. 2] і стала єдиною жінкою, з якою від часу свого одруження 1865 р. листувався Драгоманов та ще й про жіночу справу [11, с. 6]. Тому біографічна й історико-мемуарна цінність цього листування є безсумнівно великою.

«Жіноча бібліотека». На листовне редакторське прохання Кобринської (від 5 травня 1893 р.) подати до її нового видавничого проекту «Наша доля» («Жіноча бібліотека») “яку коротеньку і легоньку розвідку” [11, с. 7] Драгоманов доволі тактовно ухилився відмовкою про власну зайнятість (лист від 2/14 травня 1893 р.) [12, с. 14]. Хоча наприкінці таки запропонував на вибір до друку в «Нашій долі» власну рецензію на брошуру М. Загірньої «Жите і наука грецького філософа Сократа з вступним додатком огляду історії філософії» (Вінніпег, 1917) або ж свої спомини про Федьковича. При цьому Драгоманов делікатно розкритикував концепцію самого видання: “спеціальність “Жіноча Бібліотека” мене трохи стісняє в виборі сюжету. Я все ніяк не можу собі поділити арифметики на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскорше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас”. Він мав своє бачення сучасної альтернативи для видавничого проекту Кобринської – “поступове науково-літературне видання”, до якого схилив потенційну редакторку: “чому б Вам

просто не почати такого. Певно, притягли б усяких сотрудників і з Росії, де люде не довольні ні «Зорею», ні «Правдою»» [12, с. 14-15].

У наступних відписах від 20 травня 1893 р. Кобринська спочатку просила Драгоманова дати до першої книжки «Нашої долі» рецензію Загірньої, а вже в листі від 2 липня повідомила, що його матеріали до першого випуску не увійдуть, бо запланувала дати у ньому власну обширнішу статтю, де хотіла “виповісти усю кривду, яку робят жіночій справі наші домородні радикали, а особливо Павлик [йшлося про статтю Кобринської «Жіноча справа в Галичині». Наша доля. – Кн. 1. – Стрий, 1893. – С. 1-35” [11, с. 10]. Деякі залаштункові мотиви з друком матеріалів Драгоманова прояснює лист Кобринської до Є. Ярошинської від 6 червня 1893 р., з якого відомо, що сама редакторка задумала надрукувати в першій книжці «Нашої долі» розвідку “з-пера мужчин”, щоб не обмежуватися лише жіночими творами, і що “сю точку” обіцяв їй “заступити Драгоманів”. Втім таке рішення не підтримали її редакційні помічниці: “коли я се сказала між моїми жінками, то вони стали мене просити, аби я хоть якийсь час не містила творів визначніших радикалів, бо се готово спиняти розпродаж книжки. Може, се і правда, радикали не много нам помагают, а скорше псуют, то і ніяк нам нашої справи для них жертвувати” [2, ф. 101, № 491]. З цього видно, що фактичними причинами невміщення Драгоманової рецензії в першій книжці «Нашої долі» знову таки стала, з одного боку, латентна контроверза з радикалами, а з іншого – опальна особа самого Драгоманова, яка могла б зашкодити прагматичним редакторським сподіванням. У зв’язку з цим Кобринська просила Ярошинську розшукати “якогось знакомитого писателя, не консерватисту, але і не з перших радикалів” та “від него видобути яку відповідну для нашої книжки розвідку, – може се бути і етнографічні замітки, аби був лиш підписаний мущина” [2, ф. 101, №491]. Цим альтернативним та ідеологічно нейтральним “списателем”, якого допис «Літературні замітки» під псевдонімом «Д-р Дамян М.» було вміщено в першій книзі «Нашої долі», став Вацлав Морачевський, чоловік Софії Окуневської.

Перечитавши “од дошки до дошки” [12, с. 19] надіслану першу книгу «Нашої долі», Драгоманов зреагував досить критично, висловивши редакторці ряд власних зауваг. Головне з них стосувалось взагалі доцільності цього видання, оскільки, кориснішим для читачів, на його погляд, став би переклад книжки Ш. Сеньобоса «Історія сучасної цивілізації», половину з якого можна було б надрукувати за рахунок бюджету видання «Нашої долі»: “Перечитав уважно Вашу статтю і переглянув все инше, окрім повісти Г. Барв[інок], – і в кінці скажу, що пожалкував, що все напечатано замість напр[иклад] перекладу *Seignobos*” (лист Драгоманова до Кобринської від 22 грудня/3 січня 1894 р.) [12, с. 17]. З приводу статті Кобринської «Жіноча справа в Галичині», в якій головню розкритиковано опозиційність редакції «Народу» щодо розви-

тку чи підтримки емансипаційних процесів у Галичині, Драгоманов солідаризувався з авторкою, зауваживши, що “замість того, щоб дивитись на одно лишень, чи везете Ви вперед”, редакція «Народу» “засіпала Вас то вправо, то вліво, то вперед, то назад” [12, с. 18]. Щоправда, цю редакторську хибу та епізодичне партійне доктринерство не радив екстраполювати на всіх радикалів, тим паче звинувачувати їх у “спеціальній “мушинській” неприхильності до жіночої справи” [12, с. 18]. Тому будь-яким майбутнім інсинуаціям та безпредметним полемікам з опозиціонерами фемінізму щодо платформи жіночого питання прозорливий політик, дипломат і мисленник, а разом з тим авторитетний галицький ментор, радив Кобринській протиставити конкретні утилітарні цілі та інтелектуальні здобутки жінок, тобто “направляти жіночу працю так, щоб плоди її [...] дійсно вбільшували суму добра громадського, науки, літератури і т. и.”: “З сего погляду, коли б Ви видали книжку перекладу чи оригінальну, – відповідну сій цілі, то б більше підняли свою справу, ніж полемікою та ще з-за справ дуже мікроскопічних” [12, с. 18]. Далі Драгоманов відзначив “інтересне” оповідання Ганни Барвінок «Праправнучка Баби Борбця» (Наша доля. – Стрий, 1893. – Кн. 1. – С. 40-54), а в наступному листі (13/25 лютого 1894 р.) по-менторськи порадив розширювати власний кругозір за рахунок хоч навіть і російськомовної лектури з Наддніпрянщини [12, с. 22]. Про різну реакцію на першу книжку «Нашої долі» (Стрий, 1893) Павлика і Драгоманова Кобринська повідомляла в листі до Марії Вояківської (Грушевської) від 11 січня 1894 р.: “Павлик страшенно сердитий за мою статтю [«Жіноча справа в Галичині». – А. Ш.], бог вість як прозиває, зате Драгоманів, голова радикалів, приймив книжочку дуже добре” [19, арк. 1].

Не виявляючи більшого зацікавлення «Жіночою бібліотекою», Драгоманов також не радив публічно критикувати це видання й Павликові: “«Ж[іноча] Б[ібліотека]» не варта рецензії, – бо в ній все дрібне і неінтересне, окрім почасті оповід[ання] Ганни Барв[інок]. Коли варто про що сказати, то хиба про те, що й тут (як колись в «Народі») показано не знаття вопіюще жіночої справи в Росії” [16, с. 27]. Але коли Павликова рецензія таки побачила світло денне у третьому числі «Народу» за 1894 р., то Драгоманов у листі від 9/21 січня 1894 р. дорікав йому за критичну безтактність та необ’єктивність, виявлену в особистісних кпинах на адресу Кобринської: “І прохав Вас не дуже розводитись у полеміці з Кобр[инською]. По-моєму, Ви таки “засіпували Кобр[инську] і К^о то туди, то сюди, і в дрібницях, і дуже вже підчиркували особистости, напр[иклад] що К[обринська] не написала нічого в «Народ» і т. п. А вона глупо все повернула, як ознаки “мужчинської” нехиті до жіночої емансипації” [16, с. 27]. Можливо, й тому вже після одержання першої книжки, як стверджував, М. Павлик, Драгоманову “відійшла охота писати туди” [11, с. 11].

Втім, якщо гострокритичні випадки Павлика щодо «Жіночої бібліотеки» мотивувала його особиста неприязнь до Кобринської, то Драгомановим у його назагал негативній рецепції керувала незмінна позиція, що “спеціального жіночого видання випускати не варто” [12, с. 17] (лист до Кобринської від 8/20 липня 1893р.), а ‘для нашої провінціальної публіки обох полів” [12, с. 20] найпотрібнішим був би згаданий **переклад Шарля Сеньобоса «Історія сучасної цивілізації»**. Наприкінці 1891 р. Драгоманов особисто надіслав для Кобринської французький примірник цієї книжки («Histoire de la civilisation contemporaine» (Paris, 1890) [2, ф. 3, № 1612, с. 219] (лист Кобринської до Франка від 15 грудня 1891 р.).

Тему «Сеньобоса» Павлик дещо перебільшено назвав “одиноким реальним інтересом переписки Драгоманова з д. Кобринською” [11, с. 12]. Мова про цей переклад проходить лейтмотивом через увесь хоч і нетривкий їхній епістолярій. Спочатку письменниця листовно звіщала Драгоманова (5 травня 1893 р.) про намір видати переклад за кошт Товариства руських жінок в Станіславові. Переклад з французької мала виконати Ольга Рошкевич. Повернутись до ідеї з Сеньобосом, Драгоманов радив Кобринській й тоді, коли був розчарований низьким видавничим рівнем «Жіночої бібліотеки». Як альтернативу Сеньобосу тоді вона запропонувала спочатку видати переклад з німецької праці Августа Бебеля «Die Frau und der Sozialismus» (Bonn, 1879; «Жінка і соціалізм»), мотивуючи тим, що в Галичині важко знайти фахового перекладача з французької. Ольга Рошкевич так і не змогла впоратись з перекладом Сеньобоса. У зв’язку з цим у двох наступних листах від 8 та 9 лютого 1894 р. просила Драгоманова при нагоді знайти перекладача з французької в підросійській Україні або ж порадити аналогічні до праці Сеньобоса німецькі або російські книжки, з мовного погляду більш доступні галичанам для перекладу. У відписі від 13/25 лютого 1894 р. Драгоманов наполягав перекладати таки Сеньобоса, віддаючи йому перевагу перед Бебелем, “як твору загальному проти партійного” [12, с. 21], хоч і усвідомлював проблему з добрим перекладачем навіть на Наддніпрянщині: “На Україні франц. мову знають більше, ніж в Галичині, та щоб при тому вміли писати по-українському, то рідко” [12, с. 21]. З приводу альтернативної лектури німецькою чи російською Драгоманов був категоричним у пріоритетності та особливості саме праці Сеньобоса: “Німецьких і російських книг, подібних до *Seignobos*, я не знаю. Та німці так і писати не вміють, щоб не вийшло ні академічно, ні сухий учебник. А росіянам не вільно по новішчій історії. Тепер живі учебники по історії єсть тільки в французів та почасти в англичан” [12, с. 21]. Зважаючи на стійке наполягання Драгоманова, Кобринська знайшла “якусь галичанку”, котра взялася перекласти Сеньобоса і навіть надіслала Драгоманову, за попередньою з ним домовленістю, кілька сторінок цього перекладу [11, с. 12]. Достеменно не відомо, як він

оцінив такий переклад, але, за Павликовим припущенням, “переклад був поганий і Драгоманів збув справу мовчанкою. (У нас і тепер нема гарних перекладчиків із чужих мов, особливо межі жінчинами)” [11, с. 12]. Проте праця Сеньобоса не вийшла друком, ба навіть не була перекладена. Таким чином, як стверджував Павлик, “одинокий реальний інтерес” Драгоманова у листуванні з Кобринською “звівся ні на що” [11, с. 12]. Згодом окрему частину з праці Сеньобоса переклав І. Франко під назвою «Сучасна Англія: Нарис розвою й політичного життя 1814-1896 рр. Шарля Сеньобоса» / З французького переклав др. Іван Франко. – У Львові: З друкарні Наук. Тов-ва імени Шевченка, 1898. Накладом редакції «Літературно-Наукового Вісника» – 85 с.). Відомо, що тоді для свого перекладу Франко користувався випозиченим у Кобринської через Павлика примірником книжки Сеньобоса у французькому оригіналі (листи Кобринської до Павлика від 19 лютого 1896 р. [8, арк. 68] та від 8 березня 1896 р. [8, арк. 72]).

Ювілей Драгоманова. Як член оргкомітету від жіноцтва Н. Кобринська була причетна до організації ювілею тридцятилітньої діяльності М. Драгоманова, що його українська суспільність відзначала в грудні 1894 р. у Львові з метою популяризації ідей та наукової діяльності вченого, консолідації всього українського громадянства, а також для вшанування на високому всеукраїнському рівні й моральної підтримки багатолітнього українського емігранта, що став духовним батьком для цілого покоління. Але, судячи з листування 1894 р. з Павликом, через власну заклопотаність Кобринська не відвідувала зборів ювілейного оргкомітету. У листі від 18 серпня повідомляла Павликові: “На збори [оргкомітету. – *А.ІІІ.*] приїхати не можу, – заявляю, однак сим письмом, що до адресу в честь Драгоманова я готова в кожній хвилині прилучитися своїм підписом і грошовим датком” [8, арк. 46]. Напередодні самого ювілею, 12 грудня 1894 р., звичала Павлика, що через те не може бути присутньою на ранковому вічі в честь Драгоманова, а лише на «комерсі», що мав відбутися увечері [8, арк. 49].

Ювілей Драгоманова відзначали 16 грудня 1894 р. у Львові у великій ратушевій залі. Спочатку відбулося віче, скликане політичним товариством «Народна Воля» і комітетом, утвореним зі селян різних повітів Галичини. Після віча відбулися перші загальні збори «Русько-українського товариства “Поступ”» на чолі з М. Павликом, заснованого спеціально з нагоди ювілею Драгоманова “для просвіти руського народу в его дусі” [9, с. 34]. У «Поступі» створено фонд ім. М. Драгоманова, в якому на його честь українці зложили 1000 рублів. Власне ювілей розпочався о 18 год. в тій самій ратушевій залі. Вечір відкрив голова заходу М. Павлик, після чого свою доповідь про наукову діяльність Драгоманова виголосив І. Франко. З-поміж інших учасників, які мали вітальні промови (Ян Чоп, Ярослав Розвода, Іван Сандуляк, Стефан Новаковський, Василь Стефаник, Денис Лукіянович, Іван Копач), ви-

ступила також і Наталія Кобринська, заявивши, що виголошує своє вітання на честь “великого борця за правду – Михайла Драгоманова” від імені “малого ще гурту розбудженого галицького жіноцтва” (Народ. – 1895. – №1/2. – 1-15 січня. – С. 27; також [9, с. 97-99]. У вітальній промові Кобринська глорифікувала вирішальну роль поступових ідей Драгоманова для формування нових суспільних течій і реформаторського світогляду нового покоління: “Аж могучий голос Драгоманова потряс до основ нашу суспільність. З ним прокинулись у нас нові думки, нові бажання, котрі стреміли до одної ціли, ішли до одної мети, а то: освободження слабих і пригноблених від переваги сильних і можних”. На тлі цих суспільних зрушень ідеї Драгоманова ферментували й “розбудження жіночого питання”. “Всесвітні, нанесені на нашу Русь думки Драгоманова, [...] дали спроможність піднести голову усім бідним та пониженим, а тим самим дали спроможність піднести голову нещасному та дуже пониженому галицькому жіноцтву” (Народ. – 1895. – №1/2. – С. 27).

Після ювілейного вечора учасники відбули спільну вечерю у львівській ресторації Grzywińskiego. У списку дарунків Ювілярові було зазначено, що від Наталії Кобринської та Софії Морачевської (Окуневської) подаровано “подушку атласову з українськими вишиваннями. Із фантів краюї вистави у Львові 1894 р. на пам’ятник для Шевченка” [9, с. 48]. Відомо, що у придбанні цього подарунку Кобринській сприяла Марія Вояковська, майбутня дружина М. Грушевського. В останньому своєму листі до Кобринської від 28 лютого 1895 р., Драгоманов, зворушений таким пишним святкуванням власного ювілею, висловлював вдячність зокрема й за цей подарунок: “Дуже вдячний Вам і п. Морачевській за дарунок і спомини про мене з поводу моєї “панахиди”, котру звуть ювілеєм. Спасибі землякам, що поряд зо звичайними loci торісі таких пригод, сказали чимало дійсно сердечного” [12, с. 22]. Свої спогадові рефлексії з приводу ювілею Драгоманова вже після його смерті Кобринська листовно ословила Євгенії Ярошинській: “Най хоть перед смертю мав ту потіху, що так світло випав его ювелей, – се також рідкий случай, аби чоловік за життя бачив свою посмертну славу” (лист до Ярошинської від 18 липня 1895 р.) [2, ф. 101, № 494].

Після смерті Драгоманова, яка сталася внаслідок розриву аорти 20 червня (2 липня) 1895 р. у Софії (Болгарія) Кобринська надіслала його дружині Людмилі Михайлівні жалібну телеграму зі співчуттям: “Страшне горе на Вас, Добродійко! Не самі однак плачете, плачуть не лиш Ваші Діти, а плаче з Вами ціла Русь-Україна: зайшло ясне сонце, – замерло слово правди на довгі часи. Потрясена до глибини душі з великою стратою, остаєся з глибоким поважанем Наталія Кобринська. Болехів 22/6 1895” [9, с. 200-201]. Свої душевні переживання з приводу цієї втрати Кобринська також виявила в листі до Євгенії Ярошинської 18 липня 1895 р.: “Мене страшно вразила смерть Драгоманова, майже від-

хорувалам, страшний то для нас Русинів удар – другого такого не маємо, та й не скоро, відай, будемо мати' [2, ф. 101, № 494].

Видання «Переписки М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895)». Після смерті Драгоманова Кобринська спочатку позитивно зреагувала на Павликів заклик до української громади усіляко сприяти увіковіченню його пам'яті, погодившись на публікацію свого листування з ученим, хоча згодом не раз шкодувала за згоду опублічення цього конфіденційного матеріалу, листовно конфліктуючи з Павликом з погрозами відібрати свій приватний епістолярій назад. Щоправда, для Кобринської, якщо зважати на її висловлювання Павликові (в листі від 5 серпня 1896 р.), листи до неї Драгоманова загалом були “не так варті” [8, арк. 70], за винятком хіба що одного, де він критикував упереджену позицію щодо неї «Народу» та редакційну стратегію цього часопису – “схиматизувати, нумерувати, етикетизувати манісіньки біжучи справи” (лист Драгоманова до Кобринської від 22 грудня 1893 р. /3 січня 1894 р. [12, с. 18]. Детальні перипетії цього тривкого, дев'ятилітнього, підготовчого процесу цієї «Переписки», на якому відлунув слід особистісних контроверз самого упорядника Павлика з Кобринською, висвітлені у статті А. Швець «“Між нами антагонізм двох культур, а надто конкуренція...” (Наталія Кобринська та Михайло Павлик: діалектика особистого й творчого)» [21]. Вочевидь, і на підготовчальному етапі, й уже після виходу «Переписки» на світло денне 1905 року найбільш дражливим для Кобринської в цьому виданні було контроверсійне «Передне слово» Павлика, у якому він зчаста на свій лад, не завжди об'єктивно трактував характер чи окремі фрагменти взаємин письменниці з Драгомановим (“вільної любові”, окремого жіночого видання, концепції емансипаційного руху). У зв'язку з цим Кобринська категорично зрезигнувала ідеєю з публікацією цього епістолярію, повідомивши Павликові: “Таких хиб є повно у Вашім переднім слові; прошу проте моїх листів до Драгоманова, ані єго до мене не публікувати” [8, арк. 79]. Таким чином, «Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською» вийшла друком лише в односторонній кореспонденції, тобто з публікацією самих листів Драгоманова без відписів Кобринської. Обопільний листовний дискурс частково реконструює передмова Павлика, у якій він дає свої “доконечні пояснення і доповнення, користуючися при тому листами д. Кобринської до Драгоманова” [11, с. 6].

Попри менторський характер Драгоманового впливу на кристалізацію національної свідомості Кобринської та формування її світоглядного європеїзму, а також попри часті розходження між ними у головному жіночому питанні, яке Кобринська намагалася ідеологічно виокремити, надавши йому самостійної концептуалізації, а Драгоманов навпаки – розумів його в єдиному контексті ширших суспільно-реформаторських інтенцій, їхня, хоч і нетривка (1893-1895 рр.) листовна комунікація, дві безпосередні зустрічі у Женеві та Відні засвідчують плід-

ний інтелектуальний діалог, зацікавлення Драгоманова особою Кобринської як перспективної громадської діячки у радикальному середовищі та жінки нового європейського світогляду, що здатна втілювати його ідеї на ґрунті галицьких суспільних обставин. Для самої Кобринської це знайомство мало вирішальний вплив як з погляду її поколінневої інтеграції, так і з погляду авторитетної підтримки Драгоманова її феміністичної діяльності. У рецепції Кобринської він був духовним лідером нації, чий вплив радикально реформував свідомість цілої молоді генерації й збурих потужну хвилю нових суспільно-політичних настроїв. Великим був і суто людський її пошанівок Драгоманова, як це засвідчено в особистих листовних зізнаннях, ювілейних та посмертних глорифікаціях вченого.

Література

1. Бачинський Ю. Мої спомини про Драгоманова / Ю. Бачинський; укл. І.С. Гриценко, В.А. Короткий // Михайло Драгоманов у спогадах. – К., 2013. – С. 255-263.
2. Відділ рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка (ІЛ). У тексті зазначаємо фонд, номер одиниці зберігання та аркуш.
3. Возняк М. Кобринська, «вільна любов» і радикали (участь Франка в спростуванні Павлика) / М. Возняк // Українське літературознавство. – 1970. – Вип. 10. – С. 113-119.
4. Драгоманов М. Третє письмо Украинца в редакцию «Друга» / М. Драгоманов // Друг. – 1876. – Ч.13. – 1/13 липня. – С. 201-203; Ч.14/15. – 24 лип./5 серп. – С. 222-228.
5. Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка / О. Дучимінська. – Коломия, 1934.
6. Кобринська Н. [Автобіографія] // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. – Ф. 1 (НТШ). – Спр. № 475/Ш. – Од. зб. 28.
7. [Кобринська Н.] Спомини з Прогульки до Праги / Н. К. // Зоря. – 1891. – № 22. – С. 438-439; № 23. – С. 455-456; № 24. – С. 477-478.
8. Листи Наталії Кобринської до Михайла Павлика // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 663. – Оп. 1. – Од. зб. 219. У тексті зазначаємо аркуш.
9. Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Л., 1896.
10. Окуневський Т. Спомини про неї / Др. Теофіль Окуневський // Першому українському борцеві за права жінки. – Львів, 1921. – С. 5-9.
11. Павлик М. Передне слово / М. Павлик // Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895). – Л., 1905. – С. 3-13.
12. Павлик М. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895) / М. Павлик. –Л., 1905.
13. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885-1891, 1893-1895) / Зладив і видав М. Павлик. – Л., 1905.

14. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / Михайло Павлик. – Т. 6 (1890-1891). – Чернівці, 1910.
15. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / Михайло Павлик. – Т. 7 (1892-1893). – Чернівці, 1911.
16. Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / Михайло Павлик. – Т. 8 (1894-1895). – Чернівці, 1911.
17. Трильовський К. Наталія Кобринська і її найближчі (3 моїх споми-нів з половини 80-років минулого століття) / Д-р Кирило Трильовський // Жінка. – 1937. – Ч. 11-12. – С. 2-3
18. Франко І. Збір. творів: У 50 т. / Іван Франко. – К., 1976-1986.
19. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 1235. – № 965. – Оп. 1. – Арк. 1.
20. Чарнецький С. Кобринська і дух часу / Ст. Чарнецький // Громадська думка. – 1920. – Ч. 28. – 2 лютого.
21. Швець А. «Між нами антагонізм двох культур, а надто конкуренція...» (Наталія Кобринська та Михайло Павлик: діалектика особистого й творчого) / А.І. Швець // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Літературознавство. – 2016. – № 44. – С. 196-203.

Стаття надійшла до редакційної колегії 18.01.2018 р.

*Рекомендовано до друку д.ф.н., професором
член-кореспондентом НАН України **Нахліком Є. К.***

«MY RELATIONSHIPS WITH DRAHOMANOV WERE PRETTY INTERESTING» (NATALIA KOBRYNSKA AND MYKHAYLO DRAHOMANOV: VECTORS OF LIFE AND CREATIVITY)

A. I. Shvets'

*National Academy of Science of Ukraine. Ivan Franko Institute.
79005, Lviv, Dragomanov Street, 18; ph. +380 (322) 61-13-90*

In the article on the base of memoirs and epistolary material it is overviewed Mykhaylo Drahomanov's and Natalia Kobrynska's relationships of life and creativity. The character of Drahomanov's influence on Kobrynska's formation of national consciousness and ideological Europeanism is understood. Attention is paid to certain ideological differences between them in the women's issue, the concept of radicals and the publishing representation of the women's movement.

For Kobrynska herself, this acquaintance had a decisive influence, both in terms of her generational integration, and from the point of view of Drahomanov's authoritative support for her feminist activity.

Key words: *epistolary, intellectual dialogis, women's movement, radicals, Europeanism.*